

КУЛЬТУРОТВОРЧА МІСІЯ СПІВАЧКИ ЗОРЯНИ КУШПЛЕР

Приймак Соломія Іванівна,

заслужена артистка України,
доцент кафедри музичного мистецтва факультету культури і мистецтв
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0009-0003-8100-8353

У статті висвітлено культуротворчу місію всесвітньовідомої оперної та камерної співачки (меццо-сопрано) українського походження (Львів), почесної президентки Галицького музичного товариства, професорки співу в університеті Моцартеум (Зальцбург, Австрія) Зоряни Кушплер. Підкреслено значення громадянської позиції вокалістки, як щодо життєдіяльності, так і щодо творчості. Адже попри те, що Зоряна Ігорівна вже понад 15 років є примадонною європейських оперних театрів, вона вносить значну лепту в популяризацію музики своєї Батьківщини.

Обґрунтовано активне пропагування співачкою оперної та пісенної творчості українських композиторів і вітчизняної фольклорної музики. Зокрема, нещодавно Зоряна Кушплер видала унікальний для світової музичної культури альбом "Ukrainian InterMezzo / Українське ІнтерМецо", який уважається першим таким зразком у світі з українським репертуаром для мецо-сопрано у супроводі оркестру. Окрім того, від початку повномасштабної війни в Україні артистка виконала приблизно 40 благодійних концертів у різних країнах Європи. А також Зоряна Кушплер на постійній основі проводить у рідному Львові майстер-класи для молодих вокалістів, у грудні 2023 р. очолювала жюри Всеукраїнського конкурсу молодих вокалістів імені В. Сліпака.

Проаналізовано контекст формування творчого стилю співачки. Вокальну майстерність Зоряни Кушплер здобувала під керівництвом батька – відомого співака, народного артиста України та професора кафедри сольного співу Львівської національної музичної академії імені М.В. Лисенка Ігоря Кушплера. Саме батьку артистка багато в чому завдячує своїй професійній майстерності, своєму першому успіху на оперній сцені у стінах Львівського національного академічного театру опери та балету імені С. Крушельницької, багаторічним солістом якого був І. Кушплер. Згодом артистка вдосконалювала вокальний вишкіл у Гамбурзькій вищій школі музики під керівництвом одного із кращих вокальних педагогів, німецько-американської сопрано Юдіти Бекманн, брала участь у майстер-класах іспанської оперної діви Терези Берганци.

Виявлено основні вектори культуротворчої місії співачки, які представлені виконавською (участь у різноманітних фестивалях та концертах, запис компакт-дисків з виконанням української музики), педагогічною (проведення майстер-класів для молодих українських вокалістів) та громадською (організація благодійних концертів і гастролей країнами Європи й Америки) практиками.

Ключові слова: Зоряна Кушплер, культуротворча місія, громадянська позиція, вокальна майстерність, оперне виконавство.

Solomiya Priymak. The cultural mission of singer Zoryana Kushpler

The article highlights the cultural mission of the world-famous opera and chamber singer (mezzo-soprano) of Ukrainian origin (Lviv), honorary president of the Galician Music Society, professor of singing at the Mozarteum University (Salzburg, Austria) Zoryana Kushpler. The significance of the vocalist's civic position, both in terms of her life and work, was emphasised. After all, despite the fact that Zoryana Igorivna has been a prima donna of European opera houses for more than 15 years, she makes a significant contribution to the popularisation of the music of her Motherland.

The singer's active promotion of opera and song works by Ukrainian composers and national folk music is substantiated. In particular, Zoryana Kushpler has recently released an album unique for the world music culture, Ukrainian InterMezzo, which is considered the first such example in the world with Ukrainian repertoire for mezzo-soprano accompanied by an orchestra. In addition, since the beginning of the full-scale war in Ukraine, the artist has performed about 40 charity concerts in different European countries. Zoryana Kushpler also regularly holds masterclasses for young singers in her native Lviv, and in December 2023 she chaired the jury of the V. Slipak All-Ukrainian Competition for Young Singers.

The context of the formation of the singer's creative style is analysed. Zoryana Kushpler acquired her vocal skills under the guidance of her father, a famous singer, People's Artist of Ukraine and professor of the Department of Solo Singing at the Mykola Lysenko Lviv National Music Academy, Ihor Kushpler. It is to her father that the artist owes much of her professional skills and her first success on the opera stage at the Lviv National Academic Opera and Ballet Theatre named after S. Krushelnyska, where I. Kushpler was a long-time soloist. Subsequently, the artist improved her vocal training at the Hamburg Higher School of Music under the guidance of one of the best vocal teachers, German-American soprano Judith Beckmann, and took part in masterclasses of the Spanish opera diva Teresa Berganzi.

The main vectors of the singer's cultural mission have been determined, which are represented by her performing (participation in various festivals and concerts, recording CDs with Ukrainian music), pedagogical (holding master classes for young Ukrainian singers) and public (organising charity concerts and tours in Europe and America) practices.

Key words: Zoryana Kushpler, cultural mission, civic position, vocal skills, opera performance.

Вступ. Серед плеяди сучасних вокалістів західної діаспори на особливу увагу заслуговує Зоряна Кушплер. «Примадонна Віденської опери» [5], яка «володіє потуж-

ним голосом» [9] – саме так відзначають постать цієї унікальної співачки музичні критики ХХІ ст. Із 2007 р. Зоряна Кушплер є однією із провідних солісток Віден-

ської національної опери, а у 2010 р. отримала премію «За видатні виконавські заслуги» Шлезвіг-Гольштайнського музичного фестивалю (Німеччина). У 2020 р. співачка стала запрошеною солісткою Віденської народної опери, на сцені якої регулярно виступає й нині. Репертуар артистки охоплює понад 50 оперних ролей, велику кількість окремих арій, пісень і романсів, що презентують найрізноманітніші епохи та стилі. Із 2023 р. мисткиня є професоркою співу в університеті Моцартеум (Зальцбург, Австрія). А також оперна зірка прагне поділитися досвідом з молодими вокалістами, підтвердженням чого є її численні майстер-класи у країнах Європи.

Але попри визнання таланту співачки в усьому світі, Зоряна Кушплер завжди залишається українкою. Д одному з інтерв'ю мисткиня стверджує: «Я мрію, аби українське мистецтво посіло достойне місце у світовому вимірі. Щоб імена українських композиторів органічно сприймалися за кордоном в одному ряду із прізвищами таких слов'янських творців, як Леош Яначек, Бедржих Сметана, Станіслав Монюшко та інші» [1].

Уже понад 25 років своєю надзвичайно активною гастрольною діяльністю Зоряна Кушплер сприяє поширенню української музики в Америці, Азії, Німеччині, Австрії, Англії, Швейцарії, Італії, Іспанії й інших країнах світу. А її гастролі в українському емігрантському середовищі стають справжнім святом національного мистецтва. З огляду на успішне творення співачкою історії сучасного вокального мистецтва, видається актуальним детально висвітлити культуротворчу місію Зоряни Кушплер у контексті реалій сьогодення.

Матеріали та методи. Матеріальну базу роботи становлять: наукові статті, присвячені творчій діяльності Зоряни Кушплер (Л. Кияновської [3], І. Маковецької [4], О. Чигера [8], А. Терещенко [7]), рецензії на виступи артистки й інтерв'ю з нею в українських й іноземних ЗМІ. Вичерпну інформацію про життєтворчість співачки знаходимо на її персональному вебсайті “Zoryana Kushpler” [11].

У статті використано такі методи дослідження: *історіографічний* – для аналізу особливостей розвитку сучасного вокального мистецтва Європи, зокрема й України; *описовий* – для висвітлення основних етапів життєтворчості Зоряни Кушплер; *структурно-аналітичний* – для аналізу рис виконавського стилю співачки та розкриття векторів її культуротворчої місії; *комплексний* – для узагальнення основних аспектів досліджуваної проблематики.

Результати дослідження. Висвітлення життєтворчості визначних особистостей забезпечує подальший розвиток української культури. Плідна багатогранна творчість видатної співачки сучасності Зоряни Кушплер (нар. У 1975 р.), яка спрямована на популяризацію вітчизняного музичного мистецтва у світі та збереження культурно-мистецької спадщини для майбутніх поколінь, заслуговує на особливу увагу.

Формування громадянської позиції майбутньої оперної діви відбулося ще в дитинстві, адже їй пощастило народитися в сім'ї талановитих українських музикантів – батько Ігор Кушплер (1949–2012 рр.) був

відомим оперним і камерним вокалістом (баритон), народним артистом України, солістом Львівського національного академічного театру опери та балету імені С. Крушельницької, а також визначним педагогом, професором і завідувачем кафедри сольного співу Львівської національної музичної академії імені М. Лисенка. У цьому закладі працювала й мати співачки – Ада Кушплер (нар. У 1947 р.), яка довгі роки була на посаді декана вокального та диригентського факультетів, професором кафедри концертмейстерства. Саме батько прищепив їй ще в дитинстві шалену любов до опери, а згодом розвинув під навчання у своєму класі оперного співу у ЛНМА імені М. Лисенка (клас камерного співу М. Логойди). Окрім того, неабиякий національний вплив на Зоряну Кушплер мало мистецьке середовище рідного їй Львова, який слушно вважають мистецьким центром Галичини. Після закінчення навчання вона успішно дебютувала на сцені Львівського національного академічного театру опери та балету імені С. Крушельницької, виконувала партію Розіни в опері «Севільський цирюльник» Дж. Россіні. Як зазначає артистка багато років по тому: «Звичайно, Львів був і залишається моїм першим домом та місцем сили: коли приїжджаю сюди, я відчутно наповнюю енергією рідної землі та людей» [6].

Але, бажання розвиватися спонукало співачку продовжити навчання за кордоном – у 1998 р. вона вступила до Гамбурзької вищої школи музики у клас Юдіти Бекманн (нар. у 1935 р.). Окрім того, Зоряна Кушплер удосконалювала вокальний вишкіл на майстер-класах усвітньовідомих оперних співаків – Терези Берганци, Ренати Скотто та Курта Молля. Отже, на творче становлення мисткині мали вплив традиції як української, так і західної вокальних шкіл.

Успіх на європейській сцені прийшов до співачки одразу ж – вона отримала першу премію на трьох міжнародних конкурсах. Такий стрімкий кар'єрний ріст спонукав її залишитися в Європі та здобувати новий досвід. Спершу артистка працювала солісткою Бернського оперного театру у Швейцарії (протягом 2004–2006 рр.), але після закінчення контракту переїхала до Відня. Розпочався новий етап у творчому житті Зоряни Кушплер і справжній розквіт її таланту: із 2007 р. вона провідна солістка Віденської національної опери, а із 2020 р. – запрошена артистка Віденської народної опери.

Міжнародна гастрольна діяльність Зоряни Кушплер охоплює практично всі найбільші оперні сцени світу, вона виступала в Міланській La Scala, Римському театрі «Арджентіна», Венеційському «Ля Феніче», «Сан Карлуш» у Лісабоні, Барселонському «Лісеу», у театрі «Колон» у Буенос-Айресі, та на інших концертних майданчиках. Зоряна Кушплер співпрацює з такими видатними диригентами, як Крістоф Ешенбах, Франц Вельсер-Мьост, Зубін Мета, Сір Невіл Маррінер, Рене Якобс, Сейжі Озава, Марко Армільято, Роман Кофман, Володимир Сіренко й інші. Її сценічними партнерами є славетні вокалісти Пласідо Домінго, Роберто Аланья, Роландо Вілласон, Агнес Бальста, Хосе Кура, Самуел Реме, Томас Хемпсон та багато інших.

У репертуарі Зоряни Кушплер понад 50 оперних партій, які представляють різні стилі й епохи: бароко – Нерон із «Коронації Поппеї» К. Монтеверді, Сесто, «Юлій Цезар у Єгипті» Г.Ф. Генделя; класицизм – Марцеліна, Керубіно, Секстус, Дорабелла, Амінта з опер В.А. Моцарта «Весілля Фігаро», «Мілосердя Тита», «Так чинять усі жінки», «Король-пастух»; романтизм – Розіна, Маркіза Мелібеа із «Севільського цирюльника» та «Подорожі до Реймса» Дж. Россіні, Кармен, Мерседес із «Кармен» Ж. Бізе, Маддалена, Прецьозілла, Фенена, Еболі, Ульріка з «Ріголетто», «Сила долі», «Набукко», «Дон Карлос», «Бал-маскарад» Дж. Верді, Марі з «Летючого голландця» Р. Вагнера, Ерда, Швертлейта, Вальтраута, Магдалена з опер «Золото Рейна», «Валькірія», «Загибель богів», «Нюрнберзькі мейстерзінгери» Р. Вагнера; веризм – Сузукі з «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні, Лола із «Сільської честі» П. Масканьї; експресіонізм – Аделаїда з «Арабелли» Р. Штрауса та багато інших.

Ще однією особливістю творчої діяльності Зоряни Кушплер є те, що вона здобула визнання та славу не лише як оперна співачка, але й як майстер камерного виконавства. Адже поєднувати обидві, такі різні, царини вокального мистецтва здатен далеко не кожний співак. Концертний репертуар славетної артистки охоплює складну музику в різних жанрах – симфонії, ораторії, пісні та романси. Зоряна Кушплер виконує солоспіви композиторів-класиків (Й. Гайдна, В.А. Моцарта, Й.С. Баха, Л. Бетховена) та романтиків (Ф. Шуберта, Р. Шумана, Й. Брамса, Ф. Мендельсона, С. Франка й інших).

Усі критики відзначають надзвичайну красу голосу Зоряни Кушплер, а також зауважують особливу гру артистки: «Меццо-сопрано з повним звучанням милозвучності, з невимушеною вокальною технікою, ідеальною інтонацією та максимально гнучкою динамічною диференціацією» [11], «Прекрасний чуттєвий, слов'янський тембр, дуже хороша техніка, приваблива зовнішність, а також акторський талант – цього досить для стрімкої кар'єри» [11].

Плідною є творча співпраця співачки із сестрою-близнючкою Оленою, яка проявила себе прекрасною піаністкою-виконавицею та працює викладачкою фортепіано Гамбурзької музичної академії. У тандемі сестри Кушплер виконали декілька успішних камерно-вокальних програм із творів західноєвропейських і українських композиторів, а також записали декілька компакт-дисків. Загалом, у творчому портфоліо Зоряни Кушплер 10 компакт-дисків.

Набутий за кордоном досвід спонукав артистку втілювати його в українське музичне мистецтво. Уже більше десяти років Зоряна Ігорівна проводить майстер-класи для студентів музичних закладів. Зокрема, ще у 2011 р. відбувся перший такий захід у залі рідної їй ЛНМА імені М. Лисенка у рамках вокальних майстер-курсів «Повернення до Alma Mater, або поклик душі». Окрім того, досить часто відбуваються майстер-класи співачки в Органному залі Львова та Львівській національній філармонії імені М. Скорика, які

проводяться в рамках Міжнародного фестивалю музичного мистецтва «Віртуози» [6]. Наприкінці 2023 р. Зоряна Кушплер очолила Конкурс молодих вокалістів імені В. Сліпака, на якому також поділилася з майбутніми співаками власним досвідом.

Примадонну поєднує творча співпраця з оперними театрами Львова, Києва й Одеси. Протягом 2017–2018 рр. вона виступала на Міжнародному фестивалі класичної музики “Lviv Mozart”, а також у цей період брала участь у святкуванні 150-ї річниці Національної опери України та проєкті «В Україну повернуся», що відбувся на Софійській площі.

Після початку повномасштабної війни в Україні співачка не залишилася осторонь, а одразу ж почала організовувати благодійні концерти. Для ще більшої популяризації української музики у світі у 2022 р. оперна зірка записала унікальний альбом під назвою “Ukrainian InterMezzo/Українське ІнтерМеццо». Особливістю даного альбому є те, що він вперше у світі записаний з українським репертуаром для мецо-сопрано в супроводі оркестру. Компакт-диск був виданий наприкінці 2023 р. всесвітньо відомою австрійською студією звукозапису “Gramola”, а сам запис відбувся у Львові в Органному залі, у супроводі оркестру-біженця з Луганська – Академічний симфонічний оркестр Луганської обласної філармонії (оркестр двічі змінював місце праці – у 2015 р. колектив оселився в Северодонецьку, а у 2022 р. – у Львові) під батугою його головного диригента Івана Остаповича.

Основу альбому “Ukrainian InterMezzo” становлять 12 творів видатних українських композиторів: Миколи Лисенка (арія Насті з опери «Тарас Бульба»), Бориса Лятошинського («Горе за горем»), Анатолія Кос-Анатольського («Чотири воли пасу я»), Костянтина Данькевича (арія Стехи з опери «Назар Стодоля», арія Варвари з опери «Богдан Хмельницький»), Віктора Матюка («Кохана Батьківщина»), Юлія Мейтуса («Ксенія»), Олега Ківи (Камерні кантати № № 1–3), Олеся Чижка («І спати не хочеться»), а також батька співачки Ігоря Кушплера («Ой, по горі роман цвіте»), якому й присвячене це видання. Оркестровки вокальних шедеврів зробив відомий львівський композитор, заслужений діяч мистецтв України, проректор ЛНМА імені М. Лисенка Віктор Камінський. Примадонна підкреслює: ««Українське ІнтерМеццо» – це історія про мою країну і мою культуру, мій шлях боротьби за свободу України» [10].

Висновки. Отже, культуротворча місія Зоряни Кушплер означена багатомірністю її особистості, де найголовнішим мірилом є громадянська позиція. За визначні заслуги перед Батьківщиною співачка відзначена високими званнями та нагородами: у 2016 р. вона стала «Людиною року» у галузі культури та мистецтва в Україні, із 2019 р. є почесною президенткою відновленого після 80 р. забуття Галицького музичного товариства, у 2021 р. їй присвоєно орден Княгині Ольги III ступеня.

Отже, Зоряну Кушплер можна вважати амбасадоркою української культури у світі. Співачка зазначає: «Я завжди пишалася і пишаюся своїм походженням.

І в першу чергу наголошую, що я з України! Для мене дуже важливою є власна ідентифікація, це виховую й у своєму синові. Якщо ти пишася своїми вито-

ками і робиш свою роботу на всі сто відсотків, причому завжди, то упереджень у ставленні до тебе бути не може. Такий мій особистий досвід» [2].

Література:

1. Голинська О. Зоряна Кушплер: «Ми – воїни на своєму «полі бою»». *Музика : український інтернетжурнал*. 24 серпня 2022. URL: <https://mus.art.co.ua/zoriana-kushpler-my-voiny-na-svoiemu-poli-boiu/> (дата звернення: 15.01.2024).
2. Гузьо Г. Від початку війни не спілкуюся з російськими колегами і не виконую творів російських композиторів. *Високий замок*. 13.12.2023. URL: https://wz.lviv.ua/interview/502994-vid-pochatku-viiny-ne-spilkuusiaz-rosiiskymu-kolehamy-i-ne-vykonuiu-tvoriv-rosiiskikh-kompozytoriv?fbclid=IwAR1omo2ZBXitmDcaabpN1i9361LU2JzwhZLI_5_i9Jn2km0w_ZYAMxhils.
3. Кияновська Л. Зіркові шляхи Зоряни Кушплер. *Музика*. 2007. № 1.
4. Маковецька І. Творча діяльність співачки Зоряни Кушплер у контексті культурної дипломатії. *European Scientific Platform*. Wien, Republik Österreich, 9. April, 2021. С. 173–174. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/11044/10402> (дата звернення: 16.01.2024).
5. Сольний концерт Зоряни Кушплер. URL: <http://austria.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/10695-solynij-koncert-zoryani-kushpler> (дата звернення: 10.01.2024).
6. Суть майстер-класів – надихнути, дати енергетичний посыл та напрямок, куди йти. *День* : газета. 11 вересня 2021 р. URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/sut-mayster-klasiv-nadykhnutu-dasy-enerhetychnyy-posyl-ta-napryamok-kudy-yty>.
7. Терещенко А. Кушплер Зоряна Ігорівна. *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-52597> (дата звернення: 22.01.2024).
8. Чигер О. Роль засобів масової інформації та комунікації у сприянні мистецької діяльності співаків діаспори: концертно-опера діяльність української співачки Зоряни Кушплер. *Вокальне мистецтво: історія, сучасність, перспективи* : збірник статей / ред.-упор. Г. Карась. Івано-Франківськ, 2015. С. 152–166.
9. Lewis Z. New Cleveland Orchestra season gets off to grand start with Mather's Symphony № 3. 2012. 21 Sept. URL: <http://www.cleveland.com/musicdance> (дата звернення: 17.01.2024).
10. Ukrainian InterMezzo Зоряни Кушплер. *Zbruc*. 11.12.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/117217> (дата звернення: 23.01.2024).
11. Zoryana Kushpler : personal website. URL: <http://www.zoryana-kushpler.de/media.php#content> (дата звернення: 09.01.2024).

References:

1. Golynska, O. (2022) Zoryana Kushpler – “mu voinu na svoemu poli bou” [Zoryana Kushpler – “we are warriors on our own battlefield”]. *Ukrainskyi internet-gyurnal “Myzuka”*. URL: <https://mus.art.co.ua/zoriana-kushpler-my-voiny-na-svoiemu-poli-boiu/> [in Ukrainian].
2. Guzo, G. (2023). Vid pochatku wiynu ne spilkuysya z rosiyskumu kolegamu i ne vukonyy tvoriv rosiyskukh kompozitoriv [Since the beginning of war, I have not communicated with russian colleagues or performed works by russian composers]. *Vusoky zamok*. URL: https://wz.lviv.ua/interview/502994-vid-pochatku-viiny-ne-spilkuusiaz-rosiiskymu-kolehamy-i-ne-vykonuiu-tvoriv-rosiiskikh-kompozytoriv?fbclid=IwAR1omo2ZBXitmDcaabpN1i9361LU2JzwhZLI_5_i9Jn2km0w_ZYAMxhils [in Ukrainian].
3. Kyianovska, L. (2007) Zirkovi shlyahu Zoryanu Kushpler [Zoryana Kushpler's starry ways]. *Myzuka*. № 1 [in Ukrainian].
4. Makovetska, I. (2021). Tvorchia diyalnist spivachku Zoryanu Kushpler v konteksti kulturnoi duplomatii [Zoryana Kushpler's creative activity in the context of cultural diplomacy]. *European Scientific Platform*. Wien, Republik Österreich. P. 173–174. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/article/view/11044/10402> [in Ukrainian].
5. Solnyi concert Zoryanu Kushpler [Solo concert by Zoryana Kushpler]. URL: <http://austria.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/10695-solynij-koncert-zoryani-kushpler> [in Ukrainian].
6. Syt maister-klasiv – naduhnytu, datu enerhetychnui posul ta napryamok, cydu itu (2021)/ [The essence of the masterclasses is to inspire, give energy and direction]. *Hazeta “Den”*. URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/sut-mayster-klasiv-nadykhnutu-dasy-enerhetychnyy-posyl-ta-napryamok-kudy-yty> [in Ukrainian].
7. Tereshchenko, A. (2016). Kushpler Zoryana Igorivna. *Encyklopedia sychasnoi Ukrainu*. Redcol. I.M. Dzuba, A.I. Zukovskui, M.H. Zeleznyak [ta in.], NAN Ukrainu, NTSH. K.: Instytut encyklopedychnuh doslidzen NAN Ukrainu. URL: <https://esu.com.ua/article-52597> [in Ukrainian].
8. Chiger, O. (2015). Roll zasobiv masovoi informacii ta comunicacii y spruyanni mustetckiy diyalnosti spivakiv diasporu: [concertno-operna diyalnist ukrainskoi spivachku Zoryanu Kushpler] [The role of media and communication in promoting the artistic activities of diaspora singers: concert and opera activities of Ukrainian singer Zoryana Kushpler]. *Vocalne mustetstvo: istoria, sychasnist, perspektivu*: zb. st. / red.-upor. H. Karas. Ivano-Frankivsk. P. 152–166 [in Ukrainian].
9. Lewis, Z. New Cleveland Orchestra season gets off to grand start with Mather's Symphony № 3. 2012. 21 Sept. URL: <http://www.cleveland.com/musicdance> [in English].
10. Ukrainian InterMezzo Zoryanu Kushpler. *Zbruc*. 11.12.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/117217> [in Ukrainian].
11. Zoryana Kushpler: personal website. URL: <http://www.zoryana-kushpler.de/media.php#content> [in English/Germany/Ukrainian].